

Kocsis János Balázs

Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930 – 1985

Tézisek a PhD dolgozathoz

2007.

Tartalom:

A KITŰZÖTT FELADAT ÖSSZEFOGLALÁSA.....	2
ELVÉGZETT VIZSGÁLATOK, ELEMZÉSEK, A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI.....	7
EREDMÉNYEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA	14
A PHD DOLGOZAT TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÍTETT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE.....	25

A kitűzött feladat összefoglalása

Magyarországi társadalmi változások kapcsán az egyik gyakori téma annak boncolgatása, hogy mennyiben egyedi, sajátos a bejárt fejlődési pálya, illetve mennyiben módosulása a mintának tekintett nyugati fejlődésnek. A városok fejlődése, mint a társadalmi változások egy aspektusa kapcsán is előkerül ugyanezen probléma. Másrészt a szocialista időszakot, mint meghatározó korszakot tekintve felmerül az a kérdés, hogy döntési mechanizmusának sajátosságai milyen következményekkel jártak társadalmi, ezen belül városfejlődési tekintetben. E témakörök vizsgálata a célja a PhD értekezésnek.

A városszociológia, és tágabb értelemben a várossal, a társadalom térbeli vetületével foglalkozó tudományok által vizsgált néhány alapvető témakör közül kiemelkedik a térbeli struktúrák, konkrétan a települések jellege, szerkezetük alakulásának, fejlődésének leírása, fentiek okainak elemzése, elméletbe foglalása, azaz az urbanizáció, vagyis a városoknak, mint sűrűn beépített és lakott települések és az ehhez köthető életmód (urbanizmus) megjelenése és elterjedésének vizsgálata.

Számos urbanizációs fejlődési modellt dolgoztak ki a várostudományok megszületését követő nagyjából száz évben, különböző társadalomelméleti megközelítésekben vizsgálva a folyamatokat, mint például társadalmi struktúra, konfliktus-, és cselekvésemelvények, közgazdaságtan, politológia. A kidolgozott és elterjedt modellekre jellemző, hogy a nyugat-európai, illetve észak-amerikai jelenségekre, mint empirikus alapra épülnek; az ottani átalakulási folyamatokat tekintik fősodornak, minden más térségre ezek valamilyen szintű módosulásaként tekintenek.

Az értekezésnek két fő célja van. Egyrészt kísérletet tesz a városfejlődési folyamatoknak a jelenlegi városszociológiai diskurzusokban való elhelyezésére, megkísérli annak vizsgálatát, hogy a főbb városfejlődési modellek mennyiben és milyen módosítással alkalmazhatók e jelenségekre. Másrészt célja a XX. században, különös tekintettel annak második felében lezajlott budapesti városfejlődési folyamatok részletes leírása, a benne szereplő, meghatározó aktorok szempontjainak figyelembe vételével, azaz kik, kikkel együtt és szemben, milyen érvek mentén döntöttek, illetve milyen háttér, milyen társadalmi, politikai és gazdasági körülmények szabták meg viselkedésüket. A döntéshozói-ideológiai szféra kiemelését indokolja a téma relatív kevéssé kutatott mivoltán túl e területnek a folyamatokra a nyugat-európaihoz képest gyakorolt nagyobb hatása, azaz e szféra nagyobb súlya.

A XIX. század fordulója alapvető változást hozott az urbanizációban a nyugati kultúrkörben. Az ezt megelőző évszázadokban a városi lakosság koncentrált letelepedése, a funkciók központhoz közeli elhelyezkedése, a város és vidék elválasztása volt jellemző. A vizsgált korszak meghatározó, nyugat-európai és észak-

amerikai városfejlődési folyamata a város szétterülése¹, azaz a város népsűrűségének csökkenése, külső területek kevésbé intenzív beépülése, a népesség és a gazdaság koncentráltságának és centralizációjának oldódása, illetve alközpontok létrejötte, a város, az agglomeráció és a régió közötti határvonal fokozatos elmosódása, az urbánus életforma városokból jól megközelíthető, korábban rurális térségekben való elterjedése. Budapest esetében szintén jól nyomon követhető ez a jelenség: az első, látványos és időben rövid ütemben, a XIX. század elejétől a XX. század első harmadáig bezárólag létrejött a sűrű beépítésű városmag, az a területet, amit leginkább Budapestként azonosítunk, s leginkább ez áll azóta is a városfejlesztés fókuszában mind szakmai, mind laikus körökben. A XIX. század végétől megjelent és hamarosan dominánssá vált a város szétterülése, azaz nem csupán a város népessége nőtt jelentősen, hanem a népesség térbeli elhelyezkedésének mintázata, illetve a népességmozgás dinamikája is. A szétterülés folyamata számos jellemzőjében különbözik az elméleti modellek alapjául szolgáló városfejlődési pályákra, más jellemzőiben azonban többé-kevésbé követi azon tendenciákat.

A közép-európai társadalom-, és benne a városfejlődés egyik meghatározó vonása annak a nyugat-európai és kelet-európai fejlődési utakhoz képest átmene-ti jellege. A közép-európai társadalmi fejlődés köztes úton helyezkedik el a nyugati és a keleti között; s magát mindig az előbbihez méri: oda akar „modernizálódni”, s az ottani mintákat tekinti szabályosnak, miközben alapvető tulajdonságok különböztetik meg tőle. Legfontosabb ilyen az állam és a társadalom szétválasztásának kisebb foka, a civil társadalom, a polgári szuverenitás gyöngesége és a polgárság alacsonyabb létszáma, a társadalmi alrendszerek, mint például a gazdaság kisebb önállósága, vagy éppen a városi autonómiák kisebb mértéke és alávettettebb jogi helyzete. Ennél fogva a városfejlődésben meghatározó tényezők közül a politikai és ideológiai szféra befolyása nagyobb, míg a többieké kisebb a nyugatihoz képest – bár jóval erősebb, mint a kelet-európai városfejlődésben. Így a közép-európai városfejlődés a nyugatihoz képest eltérő jellegzetességeket hordoz, s a politika és ideológia nagyobb szerepe indokolja ezen, a nyugati, különösen angolszász irodalomban kevésbé hangsúlyosan tárgyalt aspektus önálló vizsgálatát.

A városok fejlődése a társadalmi átalakulások egyik nyilvánvaló és jól látható aspektusa, azonban a folyamatok irányának és jellegének értelmezése terén számos különböző megközelítést találunk. A jelenleg alkalmazott elméletek két nagy csoportra oszthatók a szerint, hogy milyen tényezőknek tulajdonítanak meghatározó szerepet, illetve mennyiben tekintik lineárisnak és általánosnak a fejlődést.

A XIX. század végének leghangsúlyosabb társadalomtörténeti modelljei valamilyen szempontú evolúciós alapokra épültek, amely leginkább a Hegelt követő

---

¹ Angol terminológiában urban sprawl.

német filozófiában gyökeredzik. Ezen evolúciós modellek általános képe szerint a történelmi fejlődés egymást követő és meghaladó fázisokból áll, amely folyamat gyakran valamely végpont felé halad. Ilyen elméleti megközelítéssel élt a korai „nagy” szociológusok közül például Karl Marx², Ferdinand Tönnies³, Émile Durkheim⁴; bár ezen szerzők egyike sem fejtett ki különösebb érdeklődést a városi kérdések iránt.

A városszociológia, illetve a rokon tudományok kialakulásakor, azaz a XIX. század legvégén és a XX. század elején, inkább a modern nagyvárosnak megjelenése, a népesség jelentős tömegeinek városlakóvá válásából fakadó új jelenség- és problémahalmaz leírása és elemzése került a tudományos kutatás fókuszába, mintsem a városfejlődés folyamatainak bemutatása és törvényszerűségeinek keresése. Max Weber a kapitalizmus elterjedésének szempontjából ír a városokról, így figyelmének középpontjában a középkori Európa városai álltak: a városi autonómiák és a polgár függetlenség kiterjedése tette lehetővé a kapitalizmus szigetnek kiterjedését, a kapitalizmus elterjedését és dominánssá válását; amely viszont létrehozta a modern várost. XX. század elején Georg Simmel, mint a városszociológia első jelentős és meghatározó hatású képviselője várossal kapcsolatos középpontjában a modern nagyvárosi lét és kultúra, mint a modern élet színtere, és ennek hatása az egyénre szerepel; azaz a hangsúlyt a modernítésre helyezve ennek aspektusaiként vizsgálja az új, kortársakat csodálkozásra készítő jelenségeket. Számára a modern és az ezt megelőző városok között fokozatbeli különbség van, amelyet éppen a modernitás okoz, azaz egy társadalmi-gazdasági fázisugrás térbeli-társadalmi lenyomata a modern város annak minden jellegzetességével.

A XX. század első felében működő és átfogó városszociológiai elméletet megalkotó Chicagói Iskolát Georg Simmel tanítványai alapították, azonban átfogó elméletük, a humánökológia kialakításakor a városi formák alakulásának legfőbb mozgatórugóiként nem a gazdasági törvényszerűségeket és azok átalakulását (azaz a modern, kapitalista társadalom elterjedését) tekintették, hanem, némiképp Herbert Spencer nyomán, a biológiai törvényszerűségeket, azaz a túlélésért folytatott harcot. Az egyének és szervezetek ebben a versenyben a kulturálisan hasonlóakra támaszkodva a számukra legelőnyösebb térbeli pozíciót igyekeznek megszerezni, miközben a gyengébbeket kevésbé előnyös helyre tolják. A humánökológiából kinőtt városökológia – az úgynevezett „régí városszociológia” – az 1970-es évek legelejéig határozta meg a városszociológiát.

A rokon tudományokban is hasonló evolúciós elméletek domináltak a XX. század utolsó harmadáig. Például Gordon Childe a korai városfejlődést szakaszokra bontó evolúciós elméletet dolgozott ki, amely szerint az élelem előállítás

---

² Ősközöségtől kommunizmusig terjedő történelmi fázisok.

³ Gemeinschaft-től a Gesellschaft-ra való átállás.

⁴ Mechanikustól az organikus szolidaritásig.

technológiájában bekövetkezett változás, azaz a növénytermesztés és állattenyésztés elterjedése okozta a letelepült életmódot, s ezzel a települések megjelenését. Termelés technológiai változások, mint például a kereskedelem és az ipar megjelenése, formáinak változása okozza továbbá az új településtípusok, illetve társadalmi és kulturális jelenségek – mint a társadalmi hierarchia, az írás – szigorú sorrendben történő megjelenését.

A gazdaságra, mint meghatározó tényezőre építő evolúciós elméletek legjelentősebbjeit a városföldrajzhoz tartozók dolgozták ki a XX. század második felében. Legjelentősebb elméleteik Leo van den Berg és Peter Hall nevéhez fűződnek, melyek megegyeznek abban, hogy nyugat-európai, illetve észak-amerikai városfejlődési folyamatok alapján történetileg szigorú sorrendben egymást követő városfejlődési fázisokat állapítanak meg, mely fázisok megjelenését valamilyen gazdasági paradigmaváltás határozza meg. A fázisok aktuális megjelenési formáját a helyi társadalmi viszonyok módosítják, de alapjaiban nem változtatják meg; a fázisok megjelenésében a társadalom fejlődési fokától függő eltérések jelentkeznek, de a fázisok sorrendje mindig ugyanaz, és egyik sem kihagyható.

Az evolúciós modellekre általánosságban jellemző, hogy kiemelnek egy tényezőt, amely általában valamely gazdasági vagy technológiai tényező, melyet meghatározónak tartanak a városfejlődés tekintetében, majd e tényező paradigmaváltásaihoz kötődő és általuk kiváltott társadalmi, térszerkezeti átalakulást tekintik új urbanizációs szakasznak. Ennélfogva ezen elméletek egymásra következő fázisokból álló lineáris és általános urbanizációs sémát írnak le, melyben az egyes fázisok bekövetkeztében való különbségért a gazdasági vagy technológiai paradigmaváltás eltérő időpontban való bekövetkezése a felelős.

Az evolúciós modellek hátrányai korán kiütköztek. Mint az egyik legelfogadottabb modell kidolgozója, Peter Hall fölhívja a figyelmet modellje általánosításának nehézségeire. Modelljét az angolszász, elsősorban észak-amerikai városfejlődési folyamatok vizsgálata alapján dolgozta ki, s hangsúlyozza, hogy e modell a kontinentális Európára nem alkalmazható, köszönhetően a nagy kulturális és történeti különbségeknek.

A gazdasági tényezőre épülő evolúciós elméletek további kritikája arra a tényre épül, hogy a városok gazdasági alapja más és más, így a gazdasági paradigmaváltás is eltérően érinti például a kereskedelemre, nehéziparra vagy oktatásra épülő városok. Másoknak jelentős hiányossága, hogy negligálják az egyéni tényezőket, azaz az emberek, például gazdasági, politikai vezetők, a civil szféra szerepét. Továbbá az 1960-as évek végétől kerültek elő olyan érvek, melyek a városfejlődési fázisok szigorú egymásra következését vonták kétségbe. Több város-történeti kutató, mint például Jane Jacobs (1970) arra mutatott rá, hogy Gordon Childe korai urbanizációt leíró elméletében (lásd fent) az egyes fázisokhoz társított jelenségek nem a sajátjukban, hanem sokszor jóval korábban megjelentek.

A hetvenes években a városszociológia megújításának igényével fellépő, neomarkista alapú, Henri Lefebvre, Manuel Castells, David Harvey és Mark

Gottdiener nevével fémjelezhető úgynevezett „új városszociológia”, vagy éppen egy évtizeddel később Peter Saunders neoweberiánus városszociológiája új elméleti tárgyat és keretet igyekezett adni, azonban vizsgálatainak középpontjában a korszak nyugati városai voltak, s vajmi keveset mondtak a városok történelmi fejlődéséről. Városfejlődési elemzéseket tekintve jelentőségük abban áll, hogy elvetették az egyváltozós, gazdasági-technológiai tényezőre alapuló elemzési módszert, s helyette egy többdimenziós, technológiát, gazdaságot, politikát, kultúrát, történelmet, társadalmi kapcsolatokat egyaránt számításba vevő elemzési kereteket dolgoztak ki, melyben a technológiai és a gazdasági paradigmaváltások szerepe kevésbé lényeges.

A városfejlődés történeti vagy szociokulturális modelljei szerint az urbanizációs jelenségeket a társadalmi-gazdasági szerveződés alakulása határozza meg, amelyet a gazdasági paradigmaváltások módosítanak. E modell szerint hasonló jelenségek okaiként akár más tényezők is szerepelhetnek egyes társadalmak, városok esetében; illetve hasonló okok eltérő következményekhez vezethetnek más-más körülmények között. Ennek következtében ezen keretben elhelyezkedő városfejlődési modellek inkább különböző tényezők mentén vett várostípusok leírásával, és ezen típusokon belüli folyamatok elemzésével foglalkoznak.

A város fejlesztésében résztvevők, a város irányításának kérdésköre a vizsgálat másik központi témája. Ennek hasonlóképp kiterjedt feldolgozása van az irodalomban. A Chicagói Iskola, mint az első meghatározó városszociológiai iskola számára a város irányításának kérdése a későbbiekhez képest ellenkező előjellel jelent meg. A XX. század eleji nagyvárosban a káosz, a társadalmi rendezetlenség jelentette a legfőbb problémát, amelynek megoldására a szinte nem létező központi beavatkozás kialakítása és fokozása kínálkozott. Szociális bérlások, állami egészségügyi, oktatási és rekreációs intézmények, tervezés rendszabályozása, városi tervezési zónák kialakítása szerepelt listájukon. Kívánságai meghallgatásra találtak a jóléti államok kialakításakor, s az 1960-as, 1970-es években a nyugati világban a problémát már a túlzott szabályozottság, irányítottság és tervezettség jelentett. Az 1960-as évek végén megjelent, J. Rex és R. Moore által kidolgozott új megközelítés, az „urban managerialism” azt állítja, hogy a nagy jelentőségű bürokratikus intézményekben található kulcsfigurák – akiket kapuőröknek⁵ neveztek – döntő szerepet játszanak az erőforrásoknak a városban lévő különböző csoportok közötti elosztásában, ezáltal lehetőségük van egyes területek sorsának meghatározására. Ilyen tisztviselők például a lakásosztály vezetői és tagjai, várostervezők, szociális osztály vezetői és tagjai, városgazdálkodási tisztviselők. Az elmélet kapcsán kibontakozott egy vita, hogy e kulcs szereplők mekkora tényleges autonómiával bírnak, vagy a bürokrácia logikája határozza meg cselekedeteiket, amely diskurzus terméketlenségbe fulladt.

---

⁵ Gatekeepers.

Az ezredfordulón hasonló vita bontakozott ki ahhoz kapcsolódóan, hogy milyen szerepe van a választott és a nem-választott helyi tisztviselőknek a város fejlődésében, illetve a tekintetben, hogy mennyi valódi autonómiával rendelkezik egy település. A városirányítás kérdésében más oldalról az 1960-as évek vége óta egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a társadalmi részvétellel, a civil szervezetekkel és más nem-hivatalos aktorokkal kapcsolatos diskurzusok⁶.

Elvégzett vizsgálatok, elemzések, a feldolgozás módszerei

Az elvégzett vizsgálat két irányból közelítette meg a problémakört. Egyrészt a meglévő elemzések, források másodelemzésével a budapesti városfejlődés szociológiai profilját igyekezett fölvázolni, és a jellegzetességeket elhelyezni az elméleti keretekben, kialakítva a budapesti urbanizáció elméleti modelljét.

Másodsorban a szocialista városirányítás és –fejlesztés kérdéskörének az irodalom mellett elsődleges forrásokon alapuló elemzése történt meg. Az utóbbi keretében a Magyar Dolgozók Pártja, a Magyar Szocialista Munkáspárt országos és fővárosi vezető testületei, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülései jegyzőkönyvei, és az ehhez csatolt háttéranyagok levéltári kutatásai⁷ és az anyagok feldolgozása végeztett el az 1950 és 1985 közötti időszakra vonatkozólag.

Az átmenetek kérdésköre nem képezték tárgyát a vizsgálatnak, lévén a már kialakult és stabilizálódott rendszerek elemzése volt a célja. Továbbá az átmenetek kérdésköre szétfeszítette volna az elemzés terjedelmét is, miközben az átmeneti évekre túlzott hangsúly került volna. Ennek folytán mindkét világháború időszaka, és az azokat követő évek kimaradtak az elemzésből, s csupán csak ott érintem őket, ahol feltétlenül szükséges.

A magyarországi helyzetet a fenti két szempontból számos megközelítésű szerző igyekszik elhelyezni. Városfejlődést tekintve egyrészt a magyar történeti fejlődés specialitásait, és ennek a városok ki- és átalakulására kifejtett hatása, másrészt a szocialista korszak következményei a meghatározó témakörök.

A magyarországi társadalomfejlődés sajátosságainak vizsgálatával legbelsőbben Bibó István és nyomában Szűcs Jenő foglalkozott. Szerinte a közép-európai társadalomfejlődés legfontosabb vonása annak a nyugat-európai és Oroszország nevével fémjelezhető kelet-európai modellek közötti átmeneti jellege. Ezen átmeneti jelleg a Németország keleti felét, a volt Osztrák-Magyar Monarchiát és Lengyelországot fölölelő térségben sem időben, sem térben nem volt egységes és állandó: néhol és némely időben inkább az egyikhez, vagy másikhöz jut közelebb, viszont szilárd jelleggel egyikhez sem csatlakozott az elmúlt évezred

---

⁶ Elegendő itt említeni a civil részvételt a XX. század elején propagáló Patrick Geddes skót várostervező újrafelfedezését, vagy az amerikai Jane Jacobs munkásságát említeni.

⁷ Az anyagok az Országos és a Fővárosi Levéltárban találhatók.

folyamán. Összességében valamilyen szimbiózis alakult ki a két modellnek, ezek előnyös és hátrányos tulajdonságainak sajátos és országonként eltérő egyvelegét képezve.

A térséget állandóan meghatározta annak vágya, hogy állandó jelleggel a sikeresnek tekintett nyugati társadalomfejlődési vonulathoz csatlakozzon, ezt tekintette mintának és tekinti ma is; azonban számos vonása ezt nehezzé és illuzórikussá teszi.

A nyugati társadalomfejlődési útnak számos, a városi fejlődést máig alapjaiban meghatározó vonása alakult ki a középkor folyamán. E vonások egyediek, más régiókban és korszakokban nem jöttek létre, ezek adják e fejlődési út sajátosságát és sikerességének alapjait. Az egyik legfontosabb ilyen jellegzetesség az autonómiák, a szabadságok rendszere. Másrészt kialakult a népesség tagolódása, a jogokkal rendelkező rendek mellett kialakult egy relatív széles, jövedelmében az államtól független, a hatalmat gyakorlók és a nép többségét kitevő parasztok között elhelyezkedő, speciális jogokkal fölvértezett réteg, a polgárság és hasonló csoportok halmaza. Harmadrészt megtörténtek alapvető szétválasztások, úgymint például az ideológia (vallás) és a politika, valamint a társadalom (civilizáció) és az állam elkülönülése. A fentiek következtében a más civilizációs központokra jellemző felülről lefelé irányuló integrációs mechanizmusok mellé kiépültek és dominánssá váltak az alulról fölfelé mutatók, illetve maga a hatalom is számos szereplő között oszlott meg.

A kelet-európai társadalmakat ezzel szemben kezdetben a rendiség és az autonómia alacsony szintje, az uralkodó/állam túlsúlya, a polgárság kis létszáma és bizonytalan állapota jellemezte; mely a nyugatival párhuzamosan bekövetkezett abszolutista korszakban teljes egészében a hatalom alá rendeltetett. Ennek következtében nem alakult ki a hatalommal szemben önálló jogokkal és kiváltságokkal rendelkező stabil réteg, a városok sem rendelkeztek önállósággal, jelentőségük is az állammal kapcsolatban volt csupán.

Közép-Európa e két pólus között helyezkedett el. Jellemző volt a rendiség kiépülése, s megjelentek az autonómiák, a városok is, de számuk és erősségük jóval elmaradt a nyugati szinttől; a polgárság, bár kialakult, ereje csekély volt, s például Magyarország esetében, nem is magyar anyanyelvűekből állt. Az állam hatalma is meghaladta a nyugati szintet, köszönhetően annak, hogy bár léteztek alulról fölfelé mutató integrációs mechanizmusok is, de erőtlenebbek voltak, így a folytonosan előkerülő modernizációs lépéseket általában autokratikusan, felülről lefelé, állami irányítással kellett végrehajtani. Magyarországra mindezen belül jellemző volt a rendiségnek, azaz a nemességnek nyugatihoz képest nagyobb ereje. Ebből következően a polgárság mind létszámban, mind erőben gyengébb volt a nyugat-európainál. A városok is sokkal nehezebben szakadtak ki a hűbérúri függésből, ezért a szabad királyi városok, azaz a nyugati értelemben vett városok száma alacsony maradt, s politikai súlyuk is csekély volt. A városiasodás elterjedését gátolta a XVI. századtól kialakuló európai gazdasági munkamegosztás is,

amely Közép-Európára a mezőgazdasági ellátás szerepét róttá. A polgárság erőtlenségének és a nemesség túlsúlyának köszönhetően aztán ezen utóbbi réteg volt a XIX. század első felétől kezdve a polgári átalakulást végigvivő réteg.

A XIX. századi nagy modernizációs hullám során a városok kikerültek a rendiség uralma alól, de továbbra is relatíve gyengék maradtak. Az állam szerepe az urbanizációban kiemelkedő maradt, részben azzal összefüggésben, hogy az állam jelölte ki, legtöbbször tudatosan, mely települést óhajt várossá fejleszteni, a helyi polgárság kiépítésében is alapvető szerepe volt; továbbá abban is, a fővárost mennyiben kívánja az országot reprezentáló kirakattá tenni. Összességében a XIX. század végére csupán Budapest és néhány vidéki nagyváros tekinthető többé-kevésbé teljes értékű városnak, a többi városnak tekintett település funkcióiban csupán részben volt városi. Azonban a városi polgárság ereje és súlya még a teljes értelemben urbánusnak tekinthető településeken sem volt a nyugatéhoz mérhető. Összességében megállapítható, hogy az ország urbanizáltságának mérete alacsonyabb fokú volt, mint más, hasonló tulajdonságokkal rendelkező nyugat-európai országé.

A szocialista korszak jelentősen átalakította a városfejlődés kereteit. A szocialista rendszer városokat érintő alapvető jellegzetessége a gazdasági redistribúció rendszere, a piac hiánya. Továbbá fontos jellemvonás a hivatalos és nem-hivatalos autonómiák megszüntetése iránti igény; értve ez alatt a városi öngazgatás minden formáját, a polgárság megszüntetését és a polgáriassult települések-településrészek diszkriminációját, a civil társadalom ellehetetlenítését, illetve teljes kontroll alá vonását. A gazdaság kollektivizálása is az autonóm rétegek meggyengülésével, eltűnésével járt, mindamelllett a gazdasági logikának az állam alá rendelődését is jelentette. A magántulajdon visszaszorult, bár nem tűnt el, különösen a városok külső részein és a falvakban, a lakások és telkek tekintetében. A településpolitika irányát meghatározták az ideológiai törekvések („szocialista város”, „szocialista életforma”), illetve főleg a kezdeti időszakban a nehézipar állandó háborús készültségből fakadó erőltetett fejlesztése. Az ország fölülről kezdeményezett, kényszerű modernizálásának egyik következménye volt a falusi munkahelyek számának drasztikus csökkenése, amely a falvak közösségi és magánfejlesztési forrásainak megnyirbálásával együtt tovább erősítette a városokba irányuló migrációt. Az ipari befektetések az infrastrukturális beruházások rovására való átcsoportosítása képtelenné tette a városokat ekkora migráns tömeg befogadására, ennek következtében számos abnormális városi jelenség mellett létrejött a városokba beköltözni nem képes, de munkát ott találó ingázók hatalmas tömege. Ennek egyik fő tényezője az volt, hogy az ipar fejlesztését jórészt a meglévő alapokon, azaz a korábbi ipar bázisán hajtották végre költségtakarékossági okokból. A jelenséget, amely szerint az ország urbanizáltságának foka jelentősen elmaradt a hasonló fejlettségű nyugati társadalmakétól, miközben a harmadik világ válságjelenségeihez hasonló tüneteket produkál, Szelényi Iván és Konrád György alurbanizáltságnak nevezte el. Szelényi két további tulajdon-

sággal jellemzi a szocialista urbanizációt. Egyrészt kisebb a városiasság mértéke, a térfelhasználás jellege más és kevésbé gazdaságos, a szolgáltatások színvonala alacsonyabb, a városok külalakja kevésbé városias, viszont a társadalmi különbségek kevésbé nyilvánvalóak. Másrészt a városi formák, a szegregációs mintázatok is különböznek, a szegregáció kisebb mértékű és más mintázatokat követ, mint a nyugati városokban.

Ez utóbbi vizsgálatot Csanádi Gábor és Ladányi János végezte el. Ennek főbb megállapítása alapján a budapesti szegregáció tehetősebbek tekintetében erőteljes, egybefüggő és nagy területet érint; míg az alacsonyabb státusúak kevésbé különülnek el, s inkább kis léptékekben jelenik meg, mintsem nagyméretű, összefüggő területeken. A nyugati jelenségektől különösen eltérő jellegzetesség, hogy a központi lakáspolitikai fő eredményeképpen megjelenő lakótelepek társadalmi összetétele rendszerint az átlagos városinál magasabb státusú volt.

A magyarországi szocialista városfejlődés értelmezésében számos út kínálkozik, s ezekből levonható következtetések is eltérőek. Történetileg legkézenfekvőbb Szűcs Jenő gondolatmenetének továbbvitele, amelyre ő még csak vázlatosan és kevésbé expliciten tudott vállalkozni. Eszerint 1945-től az addigi nyugati orientációjú közép-európai, benne speciálisan magyar társadalomfejlődési modellbe drasztikusan behatol a kelet-európai modell, a maga autonómiákat el nem ismerő, erősen centralizált, bürokratizált és államosított, totális struktúráival. Ennek eleme a városi öngazgatás fölszámolása mind gazdasági, mind igazgatási oldalról, a polgárság és minden egyéb államtól független társadalmi szerveződés megsemmisítésére történő kísérletek, a lakásállomány államosítása, a piaci mechanizmusok kiiktatása, az állami redisztribúció uralkodóvá tétele, a felülről lefelé kiépített integrációs mechanizmusok kizárólagos szerepének kialakítása, egalitarista társadalompolitika és a tervezéabszolutizálása. Mindemellett a korábbi, igaz, nyugatihoz képest gyengébb formában meglévő vonásokat az új rendszer gyökeresen megsemmisíteni nem volt képes, csupán azok átalakítására, gyengítésére. Így, még ha csökevényes formában is, de léteztek valamilyenfajta alulról felfelé integráló mechanizmusok, autonómiák mégoly csökevényes formái, melyek a szocialista rendszer drasztikussága csökkenésével párhuzamosan némiképp erősödtek. Legfontosabb ilyen megmaradt tényező éppen a lakástulajdonlás a városközpontokat érintő államosítások és állami lakásépítkezése ellenére döntően megmaradó magánjellege és a lakáselosztási mechanizmusok részlegesen piaci módja. Másik ilyen tényező a valamilyen csökevényes piaci formában is, de létező, állami redisztribúciót kiegészítő és attól függetlenedő második gazdaság.

A fenti történeti modellhez kapcsolható, neoweberiánus szociokulturális elmélet Szelényi Iván nevéhez köthető magyarországi alkalmazása, amely alapján az itteni, közelebbről budapesti városfejlődési folyamatok egy tágabb, azonban a nyugat-európaiktól lényegileg eltérő közép-európai modellbe illeszkednek. E modell Közép-Európa keleti felének szovjet fennhatóság alá kerülésével ketté-

vált, és ez utóbbi felét illetően még jobban eltávolodott a nyugat-európai modelltől, míg e térség többi része erősen közelített ahhoz. E modell a kelet-közép európai városfejlődési modell egyediségét emeli ki, s a megkülönböztető jegyek (lásd fenn) időben elhúzódó alapvető hatását hangsúlyozza. Állítása szerint nem csak hogy eltérő urbanizációs jegyek jellemzik a szocialista városokat, hanem az eltérő társadalmi rendszer a városok eltérő térbeli ökológiai struktúrájában is testet öltött. Például a szegregáció, a szegény rétegek elkülönülésének más mintázata alakult ki az eltérő mechanizmusok következtében. A kelet-közép-európai városfejlődést a nyugatitól az alururbanizáltság, a rurális társadalom nagy súlya különbözteti meg. A nyolcvanas évek közepe tájékán a gazdasági szerkezet a nyugatihoz hasonlóan posztindusztriálissá kezdett válni, de ennek a térbeli társadalmi strukturális vetülete gyökeresen különbözik a nyugati mintáktól, köszönhetően éppen a korábbi alururbanizáltságnak. Nem következett ugyanis be a városoknak olyan robbanásszerű növekedése, amelyre a nyugati értelemben vett szuburbanizáció épülni tudott volna. A nyugati modelltől való eltérések olyan jelentős mértékűek, hogy az 1990-es évek közepén eldönthetetlen volt, vajon a nyugati fejlődési modelltől való végleges letérést jelentették-e. A megközelítés abba a diskurzusba illeszkedik, amely a szocialista városok egyediségéről szól.

Az értelmezés másik lehetséges módja az univerzális, evolúciós modell Magyarországra alkalmazása. Ez alapján az urbanizációs szakasz a nyolcvanas évek második fele során váltott át a szuburbanizációs szakaszba Magyarországon a szolgáltatásokra épülő intenzív gazdasági modell lassú elterjedésével és magának a rendszernek összeomlásával. Enyedi György szerint a szocialista városfejlődés speciális esete az általános városfejlődési modellnek, de nem új modell, s specialitásait egyrészt a késleltetett gazdasági és városi modernizáció, másrészt maga a szocialista rendszer jellegzetességei adják meg. A kelet-közép-európai térségben ugyanazon alapvető tulajdonságokkal rendelkező urbanizációs fázisok jelennek meg, mint a nyugati városfejlődés esetében; azonban e fázisok a helyi történeti kontextusnak megfelelően módosulnak. Az egyes fázishoz tartozó jellegzetességek több hasonlóságot, mint eltérést mutatnak a szocialista időszakban, s amint a szocialista társadalmi rendszer átadta helyét a mainak, ezen különbségek is gyorsan elenyésznek. Enyedi szerint két fő faktor áll ezen hasonlóságok mögött. Egyrészt a kelet-közép-európai társadalmak folyamatos, a szocialista időszak alatt is meglévő igyekezete a nyugathoz való fölzárkózásra. Másrészt a lakóhely kiválasztásában, kialakításában meglévő preferenciák és ambíciók azonosága, melyet a hatalom sem tudott alapjaiban megváltoztatni, hiszen erős visszacsatolási mechanizmusok léteztek e rendszerekben is, mint például a második gazdaság, a lakáspiac. Enyedi György négy további speciális vonását sorol föl a kelet-közép-európai szocialista urbanizációnak. Egyrészt az iparosításnak a városok fejlődésére gyakorolt alapvető hatását: a szocialista politika az ipart tekintette termelőnek, ezáltal gazdaságilag hasznosnak, míg az infrastruktúrát és a tercier szektort nem-termelőnek tartotta. Másrészt a vidék szerepe az urba-

nizációban meghatározó volt: részben a vidéken lakó, ingázó ipari alkalmazottak miatt, akik a városi lakáshiány miatt, illetve a háztájiban megtermelhető élelmiszerekért maradtak a falvakban. Ide tartozik, hogy az új városi lakosok jelentős része is a korábbi életmódjához hasonló, kertes és családi házas lakóhelyet keresett a városokban, vagy annak környékén, a korábbi életmódot mind jobban megközelítő lakhatás céljából. Harmadszor, a városhálózat elemei, köszönhetően a központi tervezésnek, kevésbé voltak összeillők, regionális vagy helyi gazdasági hálózatok gyakorlatilag nem is léteztek. Végül pedig a városi társadalom struktúrája és működése különbözött a nyugatitól. E tekintetben már a szocialista időszak előtt is jelentős különbségek voltak, melyek új alapokon megerősödtek. Az elit helyét a nomenklatura vette át, míg a többi társadalmi csoport erősen homogénizálódott. A helyi-lokális társadalmi szövetet a hatalom szétverte, helyette a munkahelyhez kötődő, erős központi kontroll alatti társadalmi tevékenységet engedett a hatalom.

Paradox módon épp az 1970-es évek óta kidolgozott neomarxista megközelítésű „új városszociológia” tud keveset hozzátenni a fenti diskurzushoz. Ennek oka leginkább abban keresendő, hogy az osztályalapú megközelítések nehezen használhatóak egy olyan társadalmi rendszerben, amely a városi osztályok közül egyedül a munkásságot ismeri el, azaz a városi osztálykülönbségeket tagadja; mivel e modellek alapján e városoknak társadalmilag és térszerkezetileg is homogénnek kellett volna lenniük, ami az empirikus adatokkal kerül éles ellentmondásba.

A szocialista korszak számos újdonsággal, megkülönböztető jelleggel rendelkezett a város irányítását tekintve is, bár számos vonás a korábbi időszakban is megtalálható. A szocialista korszak előtti időszakban a képlet viszonylag egyszerű volt, bár Budapest speciális helyzete itt is jelentkezett. Egyrészt külön törvény szólt róla, nem a többi helyhatóságot tárgyaló törvények vonatkoztak rá. E törvény kettős rendszert alkotott meg azon megközelítés jegyében, hogy a főváros túl fontos ahhoz, hogy csupán a fővárosiak döntsenek felőle. Ennek jegyében erős állami befolyás alatt álló szervezet, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) is jelentős szerepet töltött be a fővárosi fejlesztésekben. Az FKT célja a reprezentatív fővárosi építmények elkészítésének lebonyolítása – ezek zömmel állami forrásokból valósultak meg –, főbb közlekedési utak kijelölése és elkészíttetése, a főváros egészére kiterjedő szabályozási tervek elkészíttetése, csupán csak a főbb feladatokat említve. Mindezen túl másodfokú építési hatósági és felügyeleti jogköre is volt. Tagjainak felét a főváros törvényhatósági bizottsága delegálta, másik felét a kormány. A fővárosi törvényhatóság és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa között felmerült hatásköri vitákban a belügyminiszter volt a döntőbíró; elnöke elvileg mindig az aktuális miniszterelnök volt, az operatív irányítást a kormány által kinevezett alelnök végezte. Elméletileg a Fővárosi Közmunkák Tanácsában szavazattöbbségben voltak a kinevezett vezető miatt a kormány képviselői, kinek szavazategyenlőség esetén döntési jogköre volt. A kormány túlsúlya azonban va-

lóságban ritkán jelentkezett, mivel a tagok első időkben városépítési szakemberekből álltak. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa főképp a XIX. század végi fejlesztésben vitt vezető szerepet, a nagy központi programok lassú kihalásával szerepe egyre inkább csak másodfokú építésügyi hatósági és szabályozás-alkotási tevékenységben merült ki.

A főváros törvényhatósági bizottsága vezette a város ügyeit. Ennek tagsága egyik fele közvetlenül, a másik fele időben változó módon, arra érdemesítettek közül választás vagy delegálás alapján jutott a testületbe. Az utóbbiak, az úgynévezett virilisek, kezdetben legnagyobb helyi adófizetőkől kerültek ki, majd más, kívánatos csoportok tagjai léptek e körbe, s bevonásukkal a helyi társadalmi elit közvetlenül is bekapcsolódhatott a város vezetésébe.

A háború előtti időszak gyakorlatilag kétszereplős struktúrájától eltérően a város tervezésébe és fejlesztésébe a szocialista korszakban számos további szereplő is bekapcsolódott. Míg korábban a két fő tényező, a főváros és a Közmunkatanács egymáshoz való viszonyát jól definiálták az előírások, a szocialista korszakban a nagyszámú szereplő alkufolyamatokkal tudta érvényesíteni érdekeit. Elméletileg a városi tanács volt a város irányító szerve, amely megkapta a korábbi korszak kettős irányítórendszerének minden jogosítványát, de számos szerv felett nem volt felügyeleti jogköre, és a hatalmi hierarchiában néhány más szerv megelőzte.

Az MSZMP központi vezetése és különösen a Budapesti Pártbizottság döntései alapvetően meghatározták a város működését. A fontosabb döntések a pártbizottság Végrehajtó Bizottsága plénumán születtek meg, illetve a Központi Bizottság és a Politikai Bizottsága tárgyalta őket. A fővárosnak ilyenkor leginkább az elfogadás joga maradt. Hasonlóképpen, az egyes ágazati szintű döntések a minisztériumokban születtek, a Fővárosi Tanács (vagy bármilyen tanács) érdemi hivatalos bevonása nélkül.

Ezek közül a főváros tekintetében legfontosabb a Honvédelmi és a Belügyminisztérium voltak, beruházásaik nem tartoztak a főváros hatáskörébe, ott és azt fejleszthettek, ahol akartak, akár az érvényes szabályozást is figyelmen kívül hagyva. Gyakorlatilag hasonló jogosultsággal rendelkeztek a nagyobb állami vállalatok, illetve a tervhivatal által elrendelt beruházások építői is. Ezeknek a kivételeknek köszönhetően leginkább koordinálatlan ipari és katonai beruházások mentek végbe, de a fent említett szervek számos lakásépítkezést is megrendeltek a város szabályozása által nem kívánt helyen és mennyiségben.

Az állami szereplők közül az Országos Tervhivatal (OT) rendelkezett a legnagyobb hatáskörrel. Ez a szerv egyesítette a különböző lobbycsoportok alkujában kialakult eredményeket, és osztotta el a fejlesztési forrásokat. Ezáltal határozta meg a főváros fejlesztésének anyagi kereteit: milyen feladatra mennyi jut az országosan szánt tortából. A tervhivatal álláspontja gyakran szolgált a viták végső érveként, nem is csupán az OT részéről.

Az Országos Takarékpénztár (OTP) szintén kvázifüggetlen szereplőként jelent meg az időszakban. Egyedüli lakossági bankként az Országos Takarékpénztár nyújtja a lakossági építkezésekhez a hiteleket, és egyre nagyobb számban maga is épített értékesítésre. Szempontjai mindinkább gazdaságiak voltak, ami a hitelnyújtásban és az építkezésben is megjelent. Oda épített társasházakat, ahol a potenciális vevők inkább megveszik a lakásokat, még ha ez a főváros szabályozásába ütközött is. Az OTP beruházásában létrejövő, nem lakótelepi társasházak a város magasabb presztízsű környékein épültek föl, mint a budai hegyvidék és Zugló. Az OTP alkupozíciója olyan erős volt, hogy kivételeket, egyedi támogatásokat és számára előnyös szabályozást tudott elérni a fővárosnál.

Ezekhez a szereplőkhöz helyi és eseti szinten mások is adódtak. Gyakran előfordult, hogy egyes építkezések engedélyezése érdekében fontos emberek felszólaltak, vagy más módon intézkedtek; így számos illegális építkezés legalizálását, területek belterületbe vonását és parcellázást lehetett elérni a városi szabályozás figyelmen kívül hagyásával. A kerületi építési hatóságok munkáját számos esetben szakszerűtlenség és hanyagság jellemezte. Mindezekhez járult, hogy az előírások betartatására mind a kerületknél, mind a fővárosnál hiányoztak a megfelelő eszközök. A korrupció jelenségére több-kevesebb nyíltsággal a hatvanas évek közepétől hívták föl a vezetőség figyelmét, de a keménynek szánt intézkedések hatástalanok voltak – erre utal, hogy a kérdésre gyakran visszatértek az üléseken.

A szereplők nagy száma és a szabályozás képlékenysége koordinálatlansághoz, a prioritások folyamatos változtatásához és az összehangolatlan fejlesztésekhez vezet. Minduntalan kivételek merülnek föl, pillanatnyi érvek döntenek egy-egy kérdésben, az így adott válaszok a későbbiekben mint adottságok jelennek meg. Ez különösen olyan ügyekben válik láthatóvá, mint a külső területek fejlesztése, amely nem esett a politika figyelmének központjába.

Eredmények rövid összefoglalása

A város szétterülésének jelensége alapvetően meghatározta Budapest XX. századi történetét, s mint a város fejlődésének egyik legfontosabb aspektusa gyakran előkerült a diskurzusokban. A városfejlesztésben résztvevők a szétterjedést különbözőképpen ítélték meg, ítéletüket számos tényező befolyásolta. A folyamatok és a reakciók vizsgálata a szocialista korszak esetében a rendszer egy általános tulajdonságára, magába a működésébe kódolt ellentmondásra is rámutat. E jelenség Budapest esetében történelmi-kulturális okok miatt jelentősen eltérő módon ment végbe, mint Nyugat-Európában, de számos megakadás és transzformáció ellenére végig jelen volt az időszakban. Az empirikus kutatás alapján a jelenségek egyik része inkább a városfejlődési modellek evolúciós, más része a történelmi modellekbe illeszthető inkább, azaz a modellek inkább kiegészítik egymást, mintsem egymással szemben

állnának. Az alábbiakban a fenti vizsgálat alapján az előbb említett aspektusok tekintetében fogalom össze a következtetéseket.

Városfejlesztés

A városfejlesztés fókuszában Budapest belső területe, a reprezentatív mag foglalta el a központi helyet a második világháborút megelőző időszakban. Azonban a századfordulótól kezdve tudatosult a külső területekben rejlő lehetőség, illetve az itt lezajló folyamatok súlya. Budapest és környéke második világháború előtti fejlesztésekor fokozatosan figyeltek rá, hogy a területek közlekedési kapcsolata a várossal és beépítésük menete megfelelő legyen – ennek fordulópontja 1937, amikor a Közmunkatanács hatásköre és ezzel a budapesti szigorú előírások kiterjednek a város környéki területekre, nagyjából a város mai határáig. Ekkor a megfelelő rendezési tervek, a beruházó általi közművesítés előírása is megjelent.

A háború után a lakáshiány gyors enyhítése a lakhatás akkor korszerűnek tekintett módjai kerültek előtérbe, részben a háborús pusztítások, részben a tömeges városba áramlás, illetve a szocialista életmód kialakításának igénye miatt. A várostervezők és a város vezetésének gondolatai a korábbi irányításhoz hasonlóan továbbra is elsősorban a város belső magjára fókuszáltak. Ezt egészítette ki a nagymérvű állami lakásépítés programja. A már közművesített vagy könnyen közművesíthető, központhoz közeli helyszínek hamar elfogytak, s a tömeges lakásépítés megkívánta nagyméretű területek a külső térségekben találhatóak, így a szocialista időszak lakásépítéseinek helyszíne is egyre kijebb húzódott. Hamarosan azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a központi források nem elegendőek a kitűzött célok teljesítéséhez, pótlólagos források, azaz a magánereő mind nagyobb mértékű bevonása vált szükségessé. A magánereős építkezéseket, ha már nem voltak megkerülhetők, ezeket számos okból igyekeznek nagyobb volumenű, szervezett formába vonni. A családi házas építkezés technológiailag elavult, nem városias forma, fajlagosan jóval drágább, mint a társasházi lakás, és nagyobb területet is igényel az akkori hivatalos városfejlesztők szerint. Az erőfeszítések gyorsan a társasházak elterjedéséhez vezettek, bár a társasházi lakások nagyobb része sokemeletes házban, lakótelepi öröklakásként épült meg. A társasházi lakásépítéssel kapcsolatos problémák hamar jelentkeztek. Egyrészt kiderült, hogy a lakosság egyes csoportjai, az életmódjukból kifolyólag nem akarnak többlakásos házba költözni. Másrészt a társasház-építés elaprózódik az állami lakótelepek építésére szánt nagyszámú és emiatt tilalom alá vont terület miatt. Az állami vagy szövetkezeti kivitelezésben épült társasházi lakások minőségével kapcsolatban is számos kifogás merül föl; ami a gyakorlatilag ingyen adott állami bérletben még megfelel, nem felel meg egy drága lakásban. Kezdetben a társasházi lakások jelentős részét, főképp a Budai-hegységben épülteket nehéz volt értékesíteni magas árak miatt, amelyet számos szubvenció kiharcolásával igyekeztek csökkenteni. A társasházak építésére adott támogatás viszont elsősorban a

tehetőseket jutalmazta, akik megengedhették maguknak, hogy ott vegyenek lakást. Fentiek következtében sok-sok vita után egyértelművé lett, hogy a családi házas építkezéseket nem lehet elhanyagolni, de mivel kiestek a városfejlesztés középpontjából, így szabályozásuk is inkább negatív módon, azaz tilalmak formájában történt.

A korszak városrendezésének fő kitűzése ugyanis a múlt meghaladása, a szocialista város kialakítása volt, benne a szocialista emberekkel. Ennek eszköze a nagymérvű, standardizált, központosított tervezésű, beruházású és elosztású lakásépítés volt; ennek jegyében igyekeztek átalakítani a meglévő területeket és újakat beépíteni. Gazdaságossági szempontból a nagy ívű tervek ellenére a sűrű beépítésű városmagot alig érintette ezen átépítés, inkább a külső területek meglévő alközpontjainak városias jellegű átépítése, alkalmas üres térségek és rehabilitálandó területek épültek be. Ebben az elképzelésben a ritkább beépítésű formáknak csupán ideiglenes, kiegészítő szerep jutott.

Városiasság kialakítására tett kísérletek eltérő eredményekre vezettek. A korábbi települések, településrészek sorsát alapvetően meghatározta azok korábbi társadalmi-gazdasági jellege, története. A Budapesthez csatolását megelőző időkben városi települések vagy ipari központok (mindkettőre egyszerre jó példa Újpest) továbbra is megőrizték városi jellegüket, még ha annak jellege jelentősen át is alakult, és további ipar, ezzel együtt újabb lakosság betelepülését vonzották. A korábbi falusias vagy kisvárosias jellegű települések sorsa felemásan alakult: azok, melyek központját „modernizálták” vagy számottevő méretű lakótelepet építettek területén (például Rákosszentmihály, Pestújhely, Kispest), önálló jellegüket veszítve perifériális, jobbra elmaradott infrastruktúrájú, vegyes képű és alapvetően lakófunkciójú kerületekké váltak. A fejlesztésekből kimaradt, vagy általuk alig érintett, zömmel korábban falusias települések, mint Nagytétény, Pesthidegkút például, továbbra is funkcionálisan faluként léteztek a fővárosban. Némely, a szocialista korszakot megelőzően kialakult speciális térségnek sikerült e korszakban egyediségét, identitását alapjaiban megőrizve fennmaradnia, mint például a Wekerle-telepnek, a Józsefvárosi Tisztviselőtelepnek.

Városfejlesztés szereplői

A város fejlődésében meghatározóak az adottságok mellett a fejlesztés szereplői is, akik az adott keretek között igyekeznek a város fejlesztéséhez kötődő tevékenységet végezni. A szereplőknek eltérő befolyásuk, befolyásolási eszközeik és céljaik vannak. A városfejlesztésben résztvevőket ebbe való bevontságuk szintje és létszámuk alapján három, növekvő létszámú csoportba különíthetjük el. Egyrészt a város fejlesztésével hivatásszerűen foglalkozók, melyek leginkább a város alkalmazásában vagy megbízásából tevékenykednek, de ide tartoznak az államigazgatás érintett szerveinek tagjai is. Másrészt a gazdasági szereplők hajtják végre a városfejlesztés gyakorlati részét, vagy városi, illetve állami megbízásból, vagy saját érdekeiket követve. Végül pedig a legszélesebb, de legkevesebb

közvetlen befolyással rendelkező réteg maga a lakosság, mely a lehetőségeken belül próbálja preferenciáinak megfelelően viselkedését alakítani.

A vizsgált két időszak éles eltérést mutat a fenti csoportok esetében, mégpedig a tekintetben, hogy mekkora autonómiával rendelkeztek e szereplők, illetve az államnak milyen eszközei voltak akarata végrehajtására. A második világháború előtt az államnak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, a különböző állami felügyeletű alapok (két háború között például az Országos Népi és Családvédelmi Alap, röviden ONCSA, vagy Országos Társadalombiztosító Intézet, OTI) álltak rendelkezésére, de ezen szervezetek függetlensége jelentős volt. A legközvetlenebb módon a főváros állami fejlesztésére létrehozott szervezet, a Közmunkatanács ereje fokozatosan csökkent az állami városfejlesztési források elapadásával, illetve a főváros városfejlesztési tevékenységének kifejlődésével párhuzamosan. Ebben a korszakban a fővárosnak jelentős, politikai és gazdasági autonómiája volt, melybe kívülről pontosan az utóbbi miatt nehezen lehetett beleszólni. A gazdaság szereplői között, főképp a városfejlesztés terén, elhanyagolható volt a nem-magántulajdonú cégek aránya; a társadalmat pedig szervezetek és szerveződések sokasága tagolta. Azonban a gazdaság területén az állami befolyás végig megmaradt; illetve a civil társadalom kiépítettsége, stabilitása, befolyása és lehetőségei jelentősen elmaradtak a nyugat-európai szinttől, s számos prekapitalista vonást hordoztak.

Bár korábban is léteztek az államnak korlátos módszerei szándékainak érvényesítésére, a második világháborút követően, a pártállam kiépítésével az összes szereplő autonómiája radikálisan lecsökkent. A települési autonómiák eltűntek, a gazdaság állami tulajdonba és irányítás alá került, a civil szférát bekebelezte a párt vagy annak intézményei. A városfejlesztők és a gazdasági szereplők ezáltal gyakorlatilag kivétel nélkül állam vagy a párt alkalmazásában állva tevékenykedtek, a társadalomnak is eltérő lehetőségei támadtak érdekei érvényesítésére.

Paradox módon a központi beavatkozás hatékonysága együtt csökkent az állami beavatkozás erejének növekedésével. Minden gond és botrány ellenére a második világháború előtt az előírások betartatása jobbra megvalósult, míg a szocialista időszakot éppen a növekvő számú előírások figyelmen kívül hagyás jellemezte, mind a vállalatok, mind a lakosság, de éppúgy az állami szervezetek részéről is, s a korrupció is egyre nagyobb mértéket öltött. A szocialista rendszer felépítése, azaz az állami és pártbürokrácián belüli és ezek közötti oda- és visszacsatolások szövevényes rendszerében mindezen túl eltűnt maga a döntéshozatal átláthatósága, tág teret adva az egyéni és ágazati törekvéseknek.

A két világháború közötti városfejlesztés célja Budapestnek a meglévő alapokon, a dualizmus időszakához hasonló, de az új helyzethez idomított fejlesztése volt. Ennek jegyében a város vezetői a városmag sűrűségének csökkentését, rehabilitációját, a külső területeken ritka beépítést, és övezetes, monocentrikus térbeli szerkezetet szorgalmaztak a városból való kiáramlás megállítására és a

városiasság megtartására. Más elképzelések is előkerültek, a századfordulós félbemaradt kertvárosépítések folytatására, illetve az akkoriban megjelent lakótelepes építkezések elterjesztésére, melyek mind más-más kialakítandó térszerkezettel jártak volna, azonban ezek támogatottsága csekély maradt ebben a korban.

A szocialista időszakban a város vezetésében és a város fejlesztésére befolyással rendelkezők körében a pártállami irányítás nem az elképzelések és a törekvések azonosságát jelentette. A fejlesztés útjaival kapcsolatosan kikristályosodott álláspontokat három nagy csoportra lehet osztani.

A háború előtt is városfejlesztéssel foglalkozók, mint Harrer Ferenc és Preisich Gábor, a háború előtti eredmények továbbvitelét sürgették, ezért hívhatjuk őket tradicionális moderneknek. Nem akarták nagy területekkel növelni a város beépített területeit, a város alacsony átlagos népsűrűségére hivatkozva, és a számos, központhoz közeli beépítetlen terület miatt. Támogatták a városhoz csatolt települések központjának városias kiépítését, de többemeletes házak építését elsősorban az infrastruktúrával ellátott, maghoz közeli vagy nagyobb bevezető utak mentén látták kívánatosnak. Budának elsősorban rekreációs funkciót szántak, és törekedtek minél kisebb beépítésére. A magánépítkezések kérdésében a világháború előtti, elméletileg a vizsgált korszakban is érvényes szabályozás mellett álltak, vagyis amellett, hogy a közművesítés költségeit az építetőnek kell állnia. Az idő múlásával ennek az irányzatnak a hangja egyre inkább elhalkult.

A másik erős csoportot a lakótelep-pártiak alkották. Céljuk az volt, hogy a város minél nagyobb területeit átformálják a többi szocialista ország, elsősorban a Szovjetunió mintájára. Az iparosított lakásépítést kívánták terjeszteni a magánépítkezések rovására, a családi házat ugyanis a szocialista korszaknak nem megfelelő, elavult építési módszernek tartották, és a megvalósult családi házakkal kapcsolatban esztétikai kifogásaikat emeltek. Céljaikban és megközelítésükben gyökeres, mélyreható változásokat hirdettek, így csoportjuk radikálisként jellemezhető.

E két csoport a város vezetésében is képviseltette magát. A harmadik, pragmatikus csoport viszont inkább kívülről, felülről hatott a fővárosra. Politikai céljuk minél több lakás megépítése volt, az eszközök megválasztásában a hatékonyság vezette őket. Belátták, hogy az állami lakásépítés források és kapacitás hiányában nem képes kielégíteni a lakáskeresletet, a magánérs lakásépítések elősegítése lett a leglényegesebb törekvésük. Ennek érdekében sok korábbi korlátozást figyelmen kívül hagytak: a közművek kiépítésének költségeit a magánépítkezések esetében is mind inkább az állam vállalta magára; és megfelelő rendezési tervek hiánya, a közlekedési és szociális infrastruktúra kiépítetlensége sem volt akadály.

A várostervezők és városvezetők célkeresztjében a belső területek és fokozott mértékben a lakótelepek álltak. A lakótelepet nem kapó külső területek így tulajdonképpen megfelelő tervezés és előkészítés nélkül fejlődtek. A város periferiáin a gyorsan szaporodó házakhoz nem épültek megfelelő közművek, szociális

és közlekedési infrastruktúra, és a területeket kiszolgáló alközpontok sem alakultak ki. A város külterületeinek egyre nagyobb részét építették be, különösen Budán, minden korabeli szabályozás ellenére. Bizonyos területek, leginkább a városhoz 1950-ben csatolt falvak nagyon sokáig kimaradtak ebből a jelenségből, megőrizték korábbi jellegüket, és nem váltak a város szerves részévé egészen a nyolcvanas évek elején erősen jelentkező szuburbanizációs folyamatok megjelenéséig, vagy azon túl sem.

A gazdasági szereplők helyzete és ereje szintén különbözött az egyes időszakokban. A dualizmus időszakát, amit is több-kevesebb válságokkal tarkítva, de általános gazdasági fellendülés jellemzett, a városfejlesztés jól megtérülő üzletnek bizonyult, amit így egyre tőkeerősebb cégek uraltak. Az állam és a főváros eleinte a keretek biztosítása és a város vagy az ország számára kiemelt beruházások kivételével a piacra bízta a feladatok végrehajtását az akkor uralkodó klasszikus liberális megközelítés jegyében. A századfordulótól kezdődően e modell hátrányosságai egyre inkább kiütköztek, párhuzamosan a gazdasági növekedés lassulásával, így a dualizmus utolsó másfél évtizedében egyre erősebb központi, elsősorban fővárosi beavatkozás érhető tetten. A nagy cégek jelenléte együtt járt ezek erőteljes befolyási-befolyásolási lehetőségével, amit jelez a kor szak számtalan korrupciós és egyéb üzleti-politikai botránya is.

A két háború között a gazdasági feltételek negatív irányba változtak. A bizonyos területeken sokáig fennmaradó háborús szabályozás és a vásárlóerő drasztikus visszaesése a városfejlesztést, elsősorban a lakásépítést előnytelen üzletté tette a nagyberuházók számára, így a piacot ekkor kisbefektetők, kis cégek, magánszemélyek uralták, illetve a központi befolyású alapok végeztek még városfejlesztési tevékenységet. Az állami városfejlesztési politika oly módon reagált e változásokra, hogy a keresleti oldalon pótlólagos forrásokat nyújtott magánszemélyek részére kamattámogatás formájában, azaz továbbra sem avatkozott bele közvetlenül a folyamatokba. Különösen érvényes volt ez a főváros és agglomerációja, mint az ország legfejlettebb vidéke esetére.

A helyzet gyökeresen átalakult a szocialista idősakra. Egyrészt eltűntek a nagy- és kisebb méretű magáncégek, helyüket különböző, jobbra nagyméretű állami vállalatok vették át, emellett és az állami ellátás, illetve az állami cégek hiányosságai miatt fennmaradt és egyre nagyobb mérvűvé vált a magán-kisipar (maszek) és a magán-erős út igénybevétele. Az állami cégek érdekérvényesítő lehetőségei, lévén integráns, de jól kivehető saját érdekekkel rendelkező részei a pártállamnak, szélesek és kiterjedtek voltak. Az állami lakásépítés túlnyomó többségét kivitelező állami építőipari vállalatok és a házgyárak a lakásépítés mennyiségi növelésében voltak érdekelték, így ez irányban erőteljes és hatásos nyomást fejtettek ki: igyekeztek a lakásépítésre szánt állami források legnagyobb részét megszerezni. Ezzel részben ellenmozgott a lakásépítés finanszírozásának egyetlen banki jellegű szereplője, az Országos Takarékpénztár, mivel a finanszírozásában épült lakások eladásában volt érdekelt, így a mennyiség mellett a mi-

nőség is szempont volt. Erejét, alkupozícióját jelzi, hogy sok esetben a kifejezetten a fővárosi szabályozás ellenére tudott helyszíneket megszerezni és építkezéseket kiviteleztetni. A kisebb, egy-két fős cégek már átmenetet alkotnak a lakosság felé. Az ő erejük elhanyagolható volt a fentiekhez képest, a rendszer inkább csak megtűrte jelenlétüket: támogatásuk a szocialista ideológiával ment volna szemben, tiltásuk pedig éppen a rendszer hiányosságait részlegesen bepótló jellegük miatt volt járhatatlan.

A lakosság lehetőségei szintén eltértek a két fő korszakban. A meglévő belső társadalmi integráció, a különböző számottevő civil szervezetek és szerveződések, pártok lehetővé tették az érdekek valamiféle hatékony érvényesítését, még ha ez el is maradt az ez idő tájt meglévő nyugat-európai szinttől, s lehetővé tette olyan nagy hatású megmozdulások szervezését, mint az 1907 és 1909-es bojkott- és lakbérsztrájk mozgalmak. Másrészt a politika is lefedte, még ha bizonyos erős megkötésekkel is, a választói tagoltságot, legalábbis ami a mérsékelt irányzatokat illeti, ennek következtében a lakossági érdekek megjelenítésének kialakultak a hivatalos útjai. E mellett azonban tovább éltek a Közép-Európában hagyományos, családi, ismerősi, lakóhelyi, munkahelyi, szakmai, rendi vagy más alapon létrejött kapcsolati háló elemei is, mint az érdekérvényesítés másik, kevésbé formális módozatai, az előzővel párhuzamosan létezve, annak következményeivel együtt.

A szocialista korszak a pártállam alá kényszerítette be a társadalmat, azaz a párttagoltság megszűnt, a civil szervezetek vagy hasonlóképp eltűntek, vagy erős kontroll alá kerültek, s a társadalom erősen atomizálódott. Ennél fogva az érdekérvényesítés kollektív útjai erősen beszűkültek a párt vonalára, vagy a népesség többsége számára elérhetetlenné váltak, s a már a korábbi időszakban is meglévő, rokoni-ismerősi hálóra építő egyéni érdekérvényesítési módszerek erősödtek meg. Ennek velejárójaként a kivételezés, a szabályok be nem tartatása, a korrupció a korábbi szinthez képest még inkább kiterjedt.

A szocialista városfejlesztés csapdái

A szocialista időszak városfejlődése a rendszer általánosabb strukturális és működési aspektusaira szolgál példaként. A rendszer bevezetésével egy nagyon merev keret épült ki, a rendszer és az ideológia primátusával. E rendszer a kihívásokat jellegzetes módon próbálta kezelni. Első körben igyekezett a rendszeren belül megoldani a problémákat, majd mikor a nyomás tovább nőtt, illetve a belső gazdasági erőforrások elégtelennek bizonyultak, átmeneti megoldásokat és a rendszeren kívüli erőforrásokat igyekeztek hangsúlyozottan ideiglenes jelleggel bevonni, kényszerpályára téve a fejlesztéseket, azonban mivel a rendszer nem képes strukturális merevsége miatt alkalmazkodni, a feszültségek újratermelődtek, az ideiglenes megoldások állandósulnak, s az alkalmazkodás elmaradása újra feszültségeket termelt ki. A folyamatok kissé leegyszerűsítve úgy foglalha-

tók össze, hogy külső források egyre erőteljesebb kényszerű bevonása végül a rendszer bomlásához és megszűnéséhez vezetett.

A városfejlesztési problémákat az ötvenes években elsősorban a rendszeren belül igyekeztek megoldani, a lakáshiányt erőforrások máshová koncentrálása miatti elégtelenség következtében kitelepítéssel, kisajátítással, erőltetett emigrációval, társbérletesítéssel, lakások fölszabdolásával. Azonban mindez már a kezdetek kezdetén elégtelennek bizonyult, s külső nyomásra a rendszerbe nem illő módon némi magánlakás-építkezést engedélyezni kellett a vezetésnek. Az ipar extenzív fejlesztése és a bérek mesterségesen alacsony szinten tartása hatalmas lakáshiányhoz vezetett, amit eleinte szintén a rendszeren belüli eszközökkel, tömeges lakásépítéssel próbáltak megoldani. Azonban a hiánynak a lakáselosztás rendszerébe kódolt folyamatos újratermelődése, az elosztásnál jelentkező kivételezés és korrupció, az erőforrások általános szűkössége miatt megjelenő feszültségek eleinte a rendszeren belüli megoldások felé sarkallta a vezetőket. Ez a járulékos beruházások elmaradásában, a kicsiny lakásméretben, azonos lakásméret mellett nagyobb szobaszámban, a lakásépítkezés koncentrációjában, a beépítés intenzitásának növelésében, a meglévő lakásállomány karbantartásának elmaradásában, mint kényszerpályában jelentkezett. Ezen megoldások elégtelensége után került elő külső források bevonása, mint a társasház-építkezés, OTP-lakások és hasonló konstrukciók, azonban lehetőleg a rendszerhez leginkább illő módon, mint például lakótelepi lakások magántulajdonba adása, állami kivitelezésű, eladásra épített társasházi lakások építése. Amennyiben sikerült a külső erőforrások bevonásával, vagy a rendszer korrigálásával a helyzetet javítani, a feszültségek csökkenésével szükségszerűen jött a visszarendeződés, az alapokhoz való visszatérés. Az eresztés-meghúzás ciklusai jellemzőek voltak az egész időszakra, egyre mélyebb válságba taszítva a struktúrát. A rendszernek csupán a mennyiséget figyelő mivolta, az elosztás körüli gondok, az általános hiány jelensége, az ötéves tervidőszak utolsó időszakait jellemző kampányok, a minősége negligálása, a szociális és fizikai infrastruktúra kiépítésének elmaradása, a környezet pusztítása egyrészt megnehezítette a rendszeren belül termelt lakásoknak, mint javaknak, egy „kvázi-piacon” történő értékesítését, másrészt keresletet generált a rendszeren kívül, a magánérső lakásépítkezések „piacán”. A rendszer merevsége, az alapanyagokat általánosan jellemző hiány miatt ez utóbbi téren szükségszerűen jelent meg a korrupció, az összeköttetések fölhasználása, az engedély nélküli építkezések tömege. Összességében a rendszer önmagát élte föl és pusztította el.

Szétterülés és szuburbanizáció

A szétterülési folyamatok több különböző oldalról indultak el Budapesten a XIX-XX. század fordulóján. A közlekedési hálózat kiépülése lehetőséget adott a külső területek beépülésére. A nagy teret olcsón és jól elérhetően igénylő gazdasági tevékenysége számára a periféria jó lehetőséget kínált, s az ipar betelepülé-

se, elsősorban az ipari jellegű, akkor még önálló agglomerációs nagyvárosokba, mint például Újpest, nagy tömegű bevándorlót vonzott. Ezen túl további három folyamat figyelhető meg. Egyrészt lassan és óvatosan, de beindult a szuburbanizáció, amely elsősorban a fővároshoz tartozó Városliget környékét és a budai hegyvidék területét érintette. Másrészt a fővárosi drágább életet kifizetni nem tudó vagy nem akaró, szerényebb anyagi lehetőséggel rendelkező családok telepedtek ki a relatív olcsó lakhatást és jó munkalehetőségeket ígérő, és egyéb gazdasági előnyöket, mint háztáji gazdálkodást lehetővé tevő peremterületekre. Harmadrészt a vidékről beáramló, zömmel falusi vagy kisvárosi környezetből érkezők is egyre inkább a külső területeket preferálták, mivel itt kisebb életmódváltozásra kényszerültek, miközben a város közelségének előnyeiből is részesültek. A XX. század elejére a városi növekedés súlypontja immár a peremterületekre helyeződött. E két jelenség mögött eltérő mozgatórugók fedezhetők föl. A szuburbanizáció esetében a helyi történeti és kulturális tényezők miatti módosulások mellett megtalálhatók a középosztályi szuburbanizáció Nyugat-Európában is azonos okai, azaz a családi értékek átalakulása, a társadalmi szegregáció iránti igény. Az alsóbb rétegek peremterületi letelepedése mögött a családi háznak, mint természetes lakóhelynek felfogása húzódott meg, hiszen a városba költözők túlnyomó többsége eredendően falusi-kisvárosi környezetből származott, vagy első-másodgenerációs városlakó volt. E két csoportot a valóságban nem lehet ennyire élesen szétválasztani, hiszen a szegregáció iránti igény megfigyelhető a középosztály mellett más csoportoknál is, illetve a középosztály tagjainak jelentős része egy, illetve másodgenerációs, a falusi életmódot ismerő városlakó.

Ebben a folyamatban jelentős törést az első világháború jelentett, azonban csupán a jelenség késleltetéséhez és ütemének némi lassításához volt elegendő, jellege hasonló maradt. A szocialista korszak azonban már jelentősebb változásokat hozott. Budapest területének 1950-es megnagyobbításakor számos korábbi település sorsa összefonódott a városéval. Volt köztük városias és falusias település egyaránt, de jelentős mezőgazdasági hasznosítású területek, erdők is a város részévé váltak. E területek sorsa – egy-két kivétellel – a későbbiekben megegyezett a korábbi perifériális területek sorsával. Egyes agglomerációs települések nem illettek Budapesthez, mégis hozzá csatolták őket. Ilyen volt például Pesthidegkút, amelynek fejlődése gyakorlatilag a szomszédos agglomerációs településeket követte, és egészen a nyolcvanas évekig falusias jellegű maradt. Más települések illettek volna a városhoz, mégis kívül maradtak – mint például Budaörs.

Az anyagi lehetőségek drasztikus beszűkülése, az infrastruktúra kiépítésére és fenntartására szánt források jelentéktelen mértéke, a lakásépítés központosítása a szuburbanizáció folyamatát hosszú ideig megakasztották. A középosztály tagjainak egy része számára a hatvanas évektől a lakótelep merült föl lakóhelyként, annak olcsósága és számukra megnyilvánuló elérhetősége miatt. Az állami lakásépítés alacsony színvonala és elégtelen mennyisége azonban a hatvanas évektől más megoldások felé terelték e csoportok tagjainak egy részét, melynek

jele a külső területeken beinduló családház- és társasház-építkezések voltak. Ekkor épültek be a budai hegyvidék jelentős területei. E jelenségek a szuburbanizáció egy formáját képviselik. Az alsó osztályok tagjai számára a korábbi időszakhoz hasonlóan a külső területek családi házas övezetei vonzóak voltak. E forma népszerűségét növelte az a kényszer is, hogy sokak számára ez a megoldás volt az egyedül elérhető, mivel kiestek a kedvezményes állami lakáskiutalás rendszeréből. Ehhez a csoporthoz járult azoknak a köre is, akik vagy anyagi erőhiányában, vagy az adminisztrációs nehezítések miatt nem tudtak a fővárosba beköltözni, így az agglomeráció valamely településén építettek maguknak házat.

A lakótelep-építések leáldozása, az állami korlátozások lazulása, illetve a főváros vonzerejének csökkenése a nyolcvanas évek közepére oda vezetett, hogy a szuburbanizáció folyamata újra nagy erőre kapott, és hamar átcsapott a városhatáron is. Az alsóbb rétegek városkörnyékre való költözése a nyolcvanas-kilencvenes években lezajlott átmeneti csökkenés után ismét megindult. A termelő tevékenységek, immár nem gyár, hanem iroda és logisztikai létesítmények formájában, az ezredfordulón fedezték föl az agglomeráció és a periféria előnyeit; s korábban ismeretlen folyamatként megindult a kereskedelmi tevékenység perifériára költözése is.

Városfejlődés és városfejlődési modellek

A budapesti városfejlődési folyamatoknak a fenti empirikus vizsgálatok alapján következő, az egész vizsgált korszakon átívelő jellegzetességei találhatók. Az egyik legfontosabb jellemző az alulurbanizáltság, az urbanizáció alacsonyabb szintje, azaz a városi népességnek hasonló fejlettségű nyugati országhoz képest kisebb aránya és a városiasság alacsonyabb foka, amely már a kora-középkortól jellemzi a közép-európai térséget. Az ilyen téren vett elmaradottság fokozatosan csökkent a második világháborúig, azonban a szocialista időszak megakasztotta, sőt, ellenkező irányba fordította ezt a folyamatot.

Másik jellegzetesség a társadalmi integrációban a felülről lefelé mutató mechanizmusok dominanciája az ellenkező irányúakhoz képest, a civil szféra kiépültsége alacsonyabb szintű, a társadalom tagozódása is számos premodern, rendi jelleget hordoz, míg a személyes kapcsolatokra épülő hálózatoknak nagyobb a súlya. Ezen belül a különböző társadalmi autonómiák – például városi öngazgatások – megtalálhatóak voltak, de kiterjedtségük jóval alatta maradt a nyugat-európainak. Továbbá tetten érhető ezen túl a rurális életmód nagy súlya és beágyazottsága, ami párhuzamosan létezett az elképzelt nyugati társadalmi modellhez való minél gyorsabb és legteljesebb felzárkózás társadalmi igényével. Ámbár állandóan átalakult, a város térbeli társadalmi struktúrájának jellemző motívuma volt a szélsőségek alacsony szintű megjelenése és a szegregáció alacsonyabb mértéke.

A kelet-közép-európai városfejlődést vizsgáló viták egyik központi kérdése, hogy e térség városainak fejlődése mennyiben csupán módosulása az általános

nyugati városfejlődési trendeknek, illetve mennyiben képvisel önálló, elkülönült utat. A városi szétterülés folyamata főbb jellegzetességei e diskurzus mélyebb vizsgálatát teszik lehetővé, lévén e folyamat jelentkezett a nyugati és a közép-európai társadalmak többségében is, időben nagyjából egyszerre. Az angolszász országok az urbanizáltság nagyon magas szintjét érték el a XIX. század utolsó harmadára, s a XX. század elejére megkezdődött a szuburbanizáció, azaz a középosztály kiáramlása a város külső területeire, s a város magja elvesztette lakófunkcióját, míg az ezt körülvevő területek alacsony státusú népesség lakóhelyeiként, illetve ipari tevékenységek színtereiként szolgáltak. A közép-európai városfejlődésben az urbanizáltság szintje jóval alacsonyabb volt az egy időben létező angolszász országokhoz képest, a városok fejlődése így időben jóval tovább tartott, mindemellett beindult a perifériák valamifajta növekedése, de ez jelentőségében jóval elmaradt az angolszász modelltől, és jellegében is különbözött. A belváros megmaradt a magas, illetve közepes státusú rétegek lakóhelyének, és a külvárosok szolgáltak az ipari tevékenység teréül és az alacsonyabb státusú népesség lakóhelyéül.

A magyarországi, konkrétan budapesti folyamatok mindkét fent vázolt folyamathoz képest jelentős eltéréseket mutatnak, bár az utóbbihoz jóval közelebb állnak. A város szétterülése terén az eltérések fontosabb vonásai az alábbiakban foglalhatóak össze. Egyrészt megindult valamifajta szuburbanizáció, azaz a társadalmi felső- és középrétegek jelentős csoportjai a századfordulótól kezdve igyekeztek a városmagot elhagyni, bár a városmag kezdett leromlani, de nem ürült ki és nem lett az alsó rétegek által dominált térség. E tehetősebb csoportok költözésének iránya eleinte kizárólagosan, majd részben a város magasabb presztízsű külső területei felé mutatott. A szocialista időszakban e középrétegek kiköltözésének másik fontos célterületei az újonnan, szintén a város külső részein épülő lakótelepek voltak. Másrészt a város külső, kisebb presztízsű peremvidékei szolgáltak alacsony státusú népesség kiáramlása célpontjának is. E területek és a peremvidéki ipari körzetek környéke számított a városba betelepülő, szintén alacsony státusú, javarészen falusi származású betelepülők célterületének is; s a betelepültek életmódja is sok vonásában a korábbi falusi-kisvárosi életmód folytatásaként tekinthető. Ezen városfejlődési folyamatok alapvető jellegükben a szocialista időszakban is megmaradtak.

A fentiekből egy sajátos, ámbár a nyugati városfejlődéstől erősen befolyásolt urbanizációs modell bontakozik ki. Megfigyelhető egy különös urbanizációs fázis: a városi népesség létszáma és súlya növekedett, de ennek mértéke jelentősen elmaradt a hasonló fejlettségű nyugati országokétól. Emellett a városias életmódot követők száma és aránya még kevésbé növekedett, a falusi életmódot folytató városiak nagy száma miatt. Az urbanizáció egyértelmű jele az ipar növekvő súlya, meghatározó jelenléte és az általa kiváltott népességnövekedés, még ha az nem is a város központi térségeibe koncentrált. Azonban ezzel párhuzamosan, a XX. század kezdetétől, a középrétegek körében jelentkezik a város

sűrű magjából való kiköltözés, ezzel együtt a városi életforma megtartásának igénye, azaz a szuburbanizáció is, mely folyamat több-kevesebb töréssel és megbicsaklással, de jellemezte az egész századot. A szuburbanizációt kiváltó tényezőként egyaránt szerepel a gazdasági átalakulás, azaz a szolgáltatási és ezzel rokon tevékenységek elterjedése valamint a középosztályi társadalmi értékek átalakulása is. Mivel azonban ezek az átalakulások féloldalasak maradtak, a folyamatok is egymásra csúsztak. Az urbanizáció és a szuburbanizáció nem különült el időben, s lezajlásukat a helyi gazdasági, történeti és társadalmi adottságok alapvetően meghatározták.

A PhD dolgozat témakörében készített publikációk jegyzéke

- KOCSIS János Balázs (2000): A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a városszociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában; *Tér és Társadalom*, 14. évf. (2000), 2-3. szám, pp. 311-322
- KOCSIS János Balázs, 2002. *The social-historical background and the development of a garden suburb in fin-de-siècle Budapest*. MA szakdolgozat, Leicester, Centre for Urban History
- KOCSIS János Balázs (2005): A kertváros a századfordulón: a Bírák és Ügyészek telepe. In: S. Nagy Katalin (szerk.): *Társadalmi Térben*; Budapest: BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék; pp. 223-229
- KOCSIS János Balázs, 2006. *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között*. Budapest: Napvilág Kiadó
- KOCSIS János Balázs (2007): Társadalom térben. In: S. Nagy Katalin (szerk.): *Szociológia közgazdászoknak*. Budapest, Typotex, pp. 95-114